

C. N. Məmmədzadə68

FORUĞ FƏRRUXZADIN FƏLSƏFİ LİRİKASI

XX əsr fars poeziyasında “Yeni şeir” ədəbi cərəyanının aparıcı simalarından olan şairə Foruğ Fərruxzadın (1934-1966) yaradıcılığının ikinci dövründə, yəni 1960-cı illərdə fəlsəfi və ictimai-siyasi şeir qırmızı xətlə keçir. Canlı aləmin, təbii və qeyri-təbii proseslərin, hadisə və predmetlərin fəlsəfi dərkinə maraq və çözümlünə cəhd Fərruxzad poeziyasında fəlsəfi lirizmi önə çəkir. Fəlsəfi lirika onun yaradıcılığında həm üfüqi, həm də perpendikulyar xətt boyunca davam edir. İctimai, məhəbbət, məişət və sair mövzuların eyni zamanda fəlsəfi planda əksi şairənin əsas yaradıcılıq xüsusiyyətlərindəndir. Fəlsəfi lirika öz başlanğıcını bütövlükdə əsasən "عصيان" (“Üsyan”) əsərindən götürür. İlk dəfə olaraq, burada klassik ədəbiyyatın müraciət və müzakirə mövzusu olan varlıq və yoxluq, xeyir və şər, cənnət və cəhənnəm, insan və digər məxluqlar, olum və ölüm kimi fəlsəfi anlamlı məsələlərə toxunulmuş, poetik dilin imkanları çərçivəsində onların izahına çalışılmışdır. Fərruxzadın fəlsəfi lirikasının subyektini insan, predmetini isə onun taleyi və həyatı missiyası təşkil edir. Şeirlərdə insan taleyi real və irreal kontekslərdə götürülür. O, əsərlərində diqqəti insan varlığı və xislətinin dərkinə yönəldir. Ümumilikdə məxluqatın təbiətinin qavranılmasını varlığın dərkinin çarəsinə açar bilir.

Ədibin fəlsəfi-dini mövzulardakı şeirlərinə İran klassiklərindən Ömər Xəyyam, Nasir Xosrov və Hafiz

Şirazinin böyük təsiri olmuşdur. İlk növbədə biz Xəyyam şeirinin əks-sədasını "خدایی" ("Allahlıq") və "بندگی" ("Bəndəlik") adlanan iki hissəli "Üsyan" poemasında görürük. Poemanın qəhrəmanı dolaşq fikirlərdən təskinlik tapmaq üçün bəşər və varlıq haqqındakı sualları ilə Yaradanın hüzuruna çıxmaq cəsarəti bulmuş asiruhlu bir bəndədir. Əslində o, adını eşitdiyi xoşbəxtliyin üzünü heç zaman görməmiş, bəxtəvər bəndələrlə müqayisədə bədbəxtlərdən olan Foruğun özüdür. "Sirli dünya"nın müəmmasına vaqif olmaq, yaradılmışların talelərindəki fərqliliyi çözməkdən ötrü Tanrı ilə həmmüsaib olmaq onun başlıca hədəfidir. Çünki o, yaşadığı maddi aləmdə dindarların rəvayətləri müqabilində öz suallarına qanəedic, məntiqi cavab ala bilməmişdir.

Poemada hadisələr xalığın məxluqata münasibətinin dəyərləndirilməsi çərçivəsində cərəyan edir. Əsərin süjet xətti Tanrıya tapınmış şəxsin ittihamları əsasında qurulmuşdur. Hadisələrin mərkəzində Allah və yaradılmışlar (insan və şeytan) durur. Süjet xətti sona qədər danışıq dilində, monoloq formasında Allaha müraciətlə davam edən poemada hadisələrin düyünü insanın "چیستم من؟" (Nəyəm mən?), şeytanın "من چه هستم؟" (Mən nəyəm?) poetik suallarına cavabı ilə açılır. "Həzverici bir gecənin doğulmuşu [övlədi]" olan insanın və "ayağına bəxtiqara qismətin zəncirlərinin dolaşdığı qaragünlü" şeytanın dialoqu ilə onlar ortaq məxrəcə gətirilir. Vəziyyətin insan və şeytan ətrafında cəmlənməsilə Yaradanın məxluqa münasibətindən söz açılır. Şeytanın monoloqu tipin xüsusiyyətinin ifşasında başlıca rol oynayır. Həm də insanın ittihamlarına bir növ dəstək nümayiş etdirilir. Poemada insanları yolundan azdıran şeytan lənətlənir. Foruğa görə insanı Tanrıdan narazılığa sövq edən bədzat varlığın "sakit saray"a saldığı vəsvəsidir. O, şeytanın əməllərindən qurtuluşu onun azadlığında görür. Baş qəhrəmanın yuxuda şeytanla həmsöhbət olması poemanın ən maraqlı səhnələrindəndir. Şeytanın öz vücudundan utandığı və usandığı diqqətə çatdırılır. Təəssüf ki, onun da bu bədhəybət cilddən və çirkin görkəmdən xilasını öz əlində deyil. Lənətlənmiş məxluqun məkrlə minlərlə adamı tələyə salmasında günahsız olması göstərilir. Sonda şeytanın dili ilə bütün məxluqatın çətinliklərdən çıxış yolu axtarmasını Tanrının lütf və mərhəməti olmadan əbəs sayır. Şeytanı müqəssir sanmayan qəhrəman əməllərinə görə ona bəraət istəyir. Pis insanları şeytanın yaratdıqları hesab edir. "شکوفه اندوه" ("Qəm çiçəyi") şeirində onlara "qara ətkli zahidlər" deyə müraciət olunur [8, s.167].

Fərruxzadə görə hər iki məxluq onları birləşdirən bir çox cəhətlərə malikdir. Heç bir xəlv olunmuş şəxsi azadlığa malik deyildir. Bütün kainat, cisimlər, o cümlədən canlılar Allahın iradəsinə tabedir. Hətta o, insanı "fail-i muxtar" hesab edən dini iddianı da nisbi qəbul edir. İnsanın nəinki dünyaya gəlişi, həm də qismət və taleyi, həyati fəaliyyəti onun öz ixtiyarında deyil. İnsanın günah işləməsi də onun imkanı xaricindədir. Şairəyə görə Allahın qəzəbinə gəldikdə, onun iradəsilə bəşər övladı bu xoşagəlməzliyə mürtəkib olur. Bütün idarəçilik və aqibətin bəhlirlənməsi yalnız ulu Tanrıya məxsus bilinir. Poemada insan yalnız zəqqum ağacının acı meyvəsilə bol olan cəhənnəmin alovunu qızıqdırmaq üçün ixtiyarsız bir "ov"a və "heç"ə bərabər tutulur. Başına "dərddli oyun"lar gələn insanı "oyuncaq", onu nəfsə salan həyatı isə "xəta" adlandırır. Əgər ixtiyarı əlində olsaydı, dünyaya gəlməzdi. Gəldisə də kaş özü haqqında qəzavət vermək üçün ixtiyar sahibi olardı. Səlsəbil çeşmələri, sədr və tuba ağaclarının kölgəlikləri ilə dolu olan behişt bu dünyada ikən nəsibi olardı. Ömrü nəgd, cənnəti isə nisyə verilmiş pay sanan şairə cənnət və cəhənnəmi yaşadığı materiyanın özündə axtarır. Behiştədən uzaq düşmüş kainatı dərd nalələrinin atəşində közərən kürə hesab edir. Ədib öz camalı və cəlalının şahidi olmaq üçün Yaradanı dünyanın aynasına baxmağa dəvət edir:

ساختی دنیای خاکی را و می دانی
پای تا سر جز سرابی، جز فریبی نیست
پای تا سر جز سرابی، جز فریبی نیست
ما عروسک ها و دستان تو در بازی
کفر ما، عصیان ما چیز غریبی نیست [6, s.185]

Toz-torpaqlı dünyanı yaratdın və bilirsən

Başdan ayağa ilğimdan və yalandan başqa bir şey deyil

Biz gəlincilər və sənin əllərin oyunda

Bizim küfrümüz, bizim üsyanımız qəribə bir şey deyil.

1950-ci illərdə Avropada qələmə alınmış "صدا" ("Səs"), "اگر من خدا بودم" ("Əgər mən Allah olsaydım"), "دیوار" ("Divar"), "عصیان خدا" ("Xalığın üsyanı") əsərlərində Yaradanın idarəçilik üsulundan narazı düşmüş insanın mənəvi faciəsinin şahidi oluruq. Lirik qəhrəman sonda yenə şairənin "در برابر خدا" ("Allahın qarşısında") başlıqlı ilk fəlsəfi şeirində göstəriləni kimi narahat ruhunu mənəvi rahatlığa

qovuşdurmaq ümidilə müqəddəs dərgaha yönəlir. Fərruxzadın dini-fəlsəfi baxışlarına Qərb ədəbiyyatı və fəlsəfi fikri, xüsusilə də Hötenin “Şərq-Qərb” divanı, ingilis ədibi C.Miltonun “İtirilmiş behest”, T.Eliotun “Viran olmuş dünya” əsərləri böyük iz buraxmışdır.

"آیه های زمینی" ("Külək bizi aparacaq"), "باد ما را خواهد برد" ("Qaranlığın içərisində"), "میان تاریکی" ("Yer ayələri"), "دیدار در شب" ("Gecədə görüş"), "ای ستاره ها" ("Ey ulduzlar"), "تولدی دیگر" ("Yeni bir təvəllüd"), "ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد" ("İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına"), "تنها صداست که می ماند" ("Qalan tək səsdır") və s. əsərlərdə predmet və hadisələrin bətnində fəlsəfi məzmun axtarılır. Həyat, ətraf aləm, təbiət hadisələri, cisimlərin dialektik vəhdət və hərəkətində "pərdəarxası sirr" in mövcudluğuna inam duyulur. Məsələn, "پاییز" ("Payız") şeirində iki bədii lövhə yaradılmışdır: bir tərəfdə halı pərişan, ovqatı təlx lirik qəhrəman, digər tərəfdə isə sükuta batmış, sarı libaslı təbiət. Şeirdə hadisələrin biri digəri ilə qarşılıqlı şəkildə sintez edilmişdir. Hər iki lövhə arasında incə bir bağlılıq, uyuşma mövcuddur. Lirik qəhrəmanın vücuduna qəmin ələndiyi bir vaxtda təbiətin də əlvan çöhrəsindən gülüş və sevinc qanadlanmışdır. Başqa sözlə, lirik qəhrəmanın əhvalı ilə onu əhatə edən təbiət vəhdətdədir. Ruhunu kədər qucaqlamış, içi qəm-qüssə ilə dolu qəhrəman xarici aləmə nəzər saldıqda, təskinlikverici, könüloxşayan bir mənzərə ilə qarşılaşmır, əksinə payızın usandırıcı, darıxdırıcı naturası onun təşviş və iztirabını artırır. Bu səbəbdən o, "həyəcanlı baxış"larını təbiətin "həsrət və matəm" saçan "cəlvələr"indən qorumaq istəyir. Şair canlı aləmin cansızlığı xəzan yelinə bürünməsində, insanlara fərəh bəxş edən, gözoxşayan yaşıllıqların saralıb solmasında payızı ittiham edir. O, payız fəslində yaşıl dünyanın sarı rəngə boyanmasında hansısa bir müəmmənin gizləndiyinə, bu hadisənin nəyəsə işarə olduğuna inanır. Təbiətin bu məxfi sirlərinə bələd olmağa çalışan şairənin verdiyi bədii sual şeirin poetik təsirini gücləndirir, dinləyicini məsələnin fərqi daha dərinə varmağa, bu barədə ciddi düşünməyə təşviq edir. Hiss və duyğularını, fikir və düşüncələrini müxtəlif rəngli tablolarla bədii biçimdə payıza məxsus cəhətlərin simasında ümumiləşdirir. Şairə şeirdə poetik boyalarla aləmin bir parçası olan qızılı payızın təsviri üçün bənd çələngi hörür.

ای مسافر خاک آلود
Payız, ey toz-torpaqlı müsafir

در دامن تو چه چیز نهان داری

Ölü və qurumuş yarpaqlardan savayı,

Dünyada başqa nə sərvətin vardır

[8, s.35]

Bir çox ədəbiyyatşünasların yazıçı Sadiq Hidayətin "بوف کور" ("Kor bayquş") povestindən ilhamlandığı iddia olunan "دنیای سایه ها" ("Kölgələr dünyası") şeirində Fərruxzad insana adi görünən təbii proseslərə, o cümlədən mücərrəd məfhumlara poetik suallarla fəlsəfi fon verir. Danışığı dili ilə sual intonasiyasının vəhdəti oxucunu düşünməyə və fəlsəfi həqiqətə etiqada sövq edir:

Qaranlıq dərdirdir ya şadlıq?
تیرگی درد است یا شادی؟

Cisim zindandır yoxsa azadlıq səhrası?
جسم زندان است یا صحرای آزادی؟

Gecənin zülməti nədir?
ظلمت شب چیست؟

Gecə kimin qara ruhunun kölgəsidir?

[8, s.188] شب، سایه روح سیاه کیست؟

Həmin fəlsəfi suallar insanı bir aləmdən digərinə ötürür. Kosmik zamanların analogiyasının aparıldığı xəyali keçid ani deyil, tədrici xarakter daşıyır. Keçidin hər bir anında həyatın mənzərələri şəkil alır. Şairə "İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına", "Üsyan" və s. əsərlərdə səsləndirilən "mən haradan gəlirəm", "haradan başlayıram" sualları ilə diqqəti ibtidai yaranışın, labüd həqiqətin - olum və ölümün üzərinə çəkir. Gilin üfürülməsi və ol! kəlamı ilə canlıların əsrəfinin vücuda gəlməsinə "Bəndəlik" bölümündə işarə edilir. Birləşmiş vücudun ən kiçik zərrələrindən bəşər övladının zahir olması günəşin doğuluşuna bərabər tutulur.

"Külək bizi aparacaq", "Yer ayələri", "Gecədə görüş", "Üsyan", "İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına" əsərlərində qiyamət gününə işarələr edilir. Təbiətdə baş verəcək qeyri-adi hadisə və proseslər - günəşin soyuması, çəmənlərin səhralara dönməsi, ayın qızarması, yüksəkliklərin çökməsi, bərəkətin Yer üzündən çəkilməsi, canlıların məhv olması, torpağın ölümləri qəbul etməməsi və s. - qiyamət gününün başlanğıcı kimi göstərilir. "Yer ayələri"ndə bu xəbəri verən "məhbəsdən gələn səs" könülləri imanla doldurmağı tövsiyyə edir. İman dinin əsas şərti kimi tərənnüm olunur [8, s.306-312]. Humanist dəyərlərdən biri kimi insanların din və məzhəbinə ehtiram göstərmək tələq edilir. Lakin "Heç kəsə bənzəməyən şəxs" şeirində insan mənəviyyatına kölgə salan dini fanatizm, xürafat və mövhumatçılıq tənqid olunur. "Avropa səfərinin xatirələri"ndə nəinki islamda, hətta xristianlıqda belə mövcud bu qəbildən olan bəyənilməz əməllərə ikrah bəslənir [7, s.177]. Bütün canlıların maddiləşməsi ilə ölümü

həyatın təbii qanunlarından sanan şairə günəşin vaxtsız sönməsini və Yerin dövr etməməsini dünya nizamını pozacaq bəşəri faciə kimi dəyərləndirir. “Külək bizi aparacaq” şeirində həyatın faniyi “kiçik gecə”də küləyin bir göz qırpımında törətdiyi fəsadların timsalında bədii təsvirlərlə nəzərə çatdırılır [8, s.254-256]. “Biz min illik minlərlə ölümlər kimi bir-birinə çatarıq” [8, s.373] söyləyən Fərruxzad “İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına” lirik poemasında insanın cismən məhvəyə rəğmə, mənən yaşamasına, bədəndən ayrılan ruhun əbədiyyətinə, ölümlərin cavandan həyatın başlanğıcını götürəcəyi o biri dünyada diriləcəyinə əminliyini bildirir. “Xoşbəxt, sakit, qəmli və mütəfəkkir cənazələr”i göstərməklə insanın bəlli aqibətinə - axirətə diqqət çəkir:

ایمان بیاوریم

İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına

ایمان بیاوریم به ویرانه های باغ های تخیل

ایمان بیاوریم به داس های واژگون شده ی بی کار

و zindan toxumlarına

[8, s.383]

“Yeni bir təvəllüd”də isə həyatın mənası bir ailənin ayrı-ayrı fərdlərinin - kişi, qadın və uşaq - ömür fəaliyyətində nümayiş olunur. İnsanın həyatı missiyasına diqqət çəkən şairə bəşərin varlığını “qaranlıq bir ayə”yə, mənasız həyatı isə “donmuş bir ana və ya hiss” ə bərabər tutur [8, s.361-365]. İnsan varlığının ərşə qaldırıldığı “روی خاک” (“Yerin üzərində”) şeirində təbiətin ona sitayiş etməsi təlqin edilir [8, s.249-251].

Dini-fəlsəfi mövzuda yazılmış əsərlərdə Fərruxzad səmavi kitablardan - Bibliya, Tövrat və “Quran”- bəhrələnmiş, dini rəvayət və əhvalatlara müraciət etmişdir. Ayələrdən sitatlar, dini termin və işarələrdən (Tur dağı, Səməd və Lüt qövmələri, Səlsəbil çeşmələri və s.), sufizm obrazlarından (زاهد - zahid, خرقه پوش - dərviş, می فروش بیدل - meysatan aşıq və s.) istifadə bədii məzmunu dolğunluq və sanballılıq gətirir. Yeri gəldikdə dini məsələlərə təsdiqi və təkzibi münasibət bildirilir. Sufi element və terminlərinin başqa yönümdə istifadəsinə (məsələn, “Bəndəlik” əsərində şeytanın ardıcılıqlarına və yolunu azmışlara “müridlər” söyləməsi [6, s.184]) rast gəlinir. Bir sıra şeirlərdə “Quran” surə və ayələrinin əks-sədası eşidilir. Şeirlərdəki dini motivlər islami hədis və rəvayətlərin mətni ilə yaxından səsleşir. Şairə öz fikirlərinin ifadəsi və effektivliyi üçün maddi dünyadakı real fakt və hadisələrə istinad edir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın yaradıcılığı // Görkəmli şərqsünas alim, fil.e.d., professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları (AMEA), 2014, s. 243-249.
2. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın yaradıcılığında “Yeni təvəllüd” // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2016, № 1, s. 192-197.
3. Məmmədzadə C.N. 1950-1960-cı illər fars poeziyası // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2017, № 2, s. 32-43.
4. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın “Üsyan” toplusu / Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları - Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 2013, s. 202-204.
5. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın “İnanaq soyuq fəslin başlanacağına” toplusu / Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları (II kitab), 2016, s. 1098-1099.
6. دیوان فروغ فرخزاد. تهران: اهورا، ص. ۴.
7. شمیسای سیروس. نگاهی به فروغ فرخزاد. تهران: مروارید، ص. ۴.
8. فرخزاد فروغ. به آفتاب سلامی دوباره (منتخب پنج دفتر شعر). تهران: سخن، ص. ۴.

Foruğ Fərruxzadın fəlsəfi lirikası

XÜLASƏ

Canlı aləmin, təbii və qeyri-təbii proseslərin, hadisə və predmetlərin fəlsəfi dərkinə maraq və çözümlərinə cəhd 1960-cı illərdə Fərruxzadın poeziyasında fəlsəfi lirizmi önə çəkmişdir. Foruğun fəlsəfi lirikasının subyektini insan, predmetini isə onun taleyi və həyatı missiyası təşkil edir. Şeirlərdə insan taleyi real və irreal kontekstlərdə götürülür. Əsərlərdə əşya və hadisələrin məzmununda fəlsəfi mənə axtarılır. Həyat, ətraf aləm, təbiət hadisələri, cisimlərin dialektik vəhdət və hərəkətində “pərdəarxası siri”in mövcudluğuna inam duyulur. Dini-fəlsəfi mövzuda yazılmış əsərlərdə Foruğ səmavi kitablardan bəhrələnmiş, dini

rəvayət və əhvalatlara müraciət etmişdir.

Açar sözlər: fəlsəfi-dini mövzular, işarələr, dini rəvayətlər, klassik poeziya, Qərb şeiri.

Forough Farrokhzad` s philosophical lyrics

RESUME

The interest in philosophical cognition and the effort of solution of organic world (vivid nature), natural and unnatural processes, phenomenon and objects in Farrokhzad` s poetry in 1960s put forward philosophical lyricism. The subject of Forough philosophical lyrics contains human being and the object of his fate and life mission. In his poetry the destiny of human is reflected in real and unreal context. In the works philosophical idea is searched in the context of objects and phenomena. The faith of existence to “mystery of coulisse” in life, environment, natural phenomena, dialectical unit and motion of materials is felt. In the works written in religious and philosophical theme Forough used by the books of heaven and addressed to religious tales and stories.

Key words: philosophical and religious themes, signs, religious tales, classical poetry, Western poem.

Философская лирика Фору́г Фаррухзад

РЕЗЮМЕ

Интерес и стремление разгадать феномен живого мира, природных и неестественных процессов, явлений и предметов способствовали выдвигению на первый план философского лиризма в поэзии Фаррухзад 1960-х годов. Субъектом философской лирики Фору́г является человек, а предметом – его судьба и жизненная миссия. В стихах поэтессы человеческая судьба воспринимается в реалистическом и ирреальном контекстах. Ее произведениям присущ поиск философского смысла в содержании предметов и явлений. В диалектическом единстве и движении жизни, окружающего мира, природных явлений, тел ощущается вера в существование «завуалированной тайны». В произведениях на религиозно-философскую тему Фору́г, под влиянием божественных книг, обращается к религиозным преданиям и историям.

Ключевые слова: философско-религиозные темы, символы, религиозные предания, классическая поэзия, западная поэзия.

RƏYÇİ: prof.L.ƏNMƏDOVA